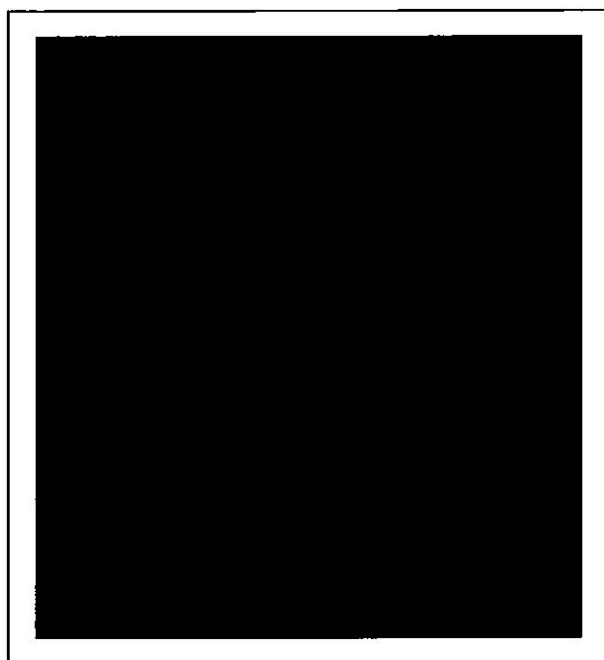

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

N. Γ. Γεωργαράκης - Ν. Δεμερτζής

GUTENBERG

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Το Πολιτικό Πορτραίτο της Ελλάδας είναι αυτο-
χρηματοδοτούμενο έργο για την περίοδο 2014-2015
και εκπονήθηκε στο Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευ-
νών του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών.

Επιστημονικοί υπεύθυνοι:

*Νίκος Γ. Γεωργαράκης
Νίκος Δεμερτζής*

Ομάδα έργου:

*Αλέξανδρος Αφουξενίδης
Χριστίνα Βαρουξή
Μανίνα Κακεπάκη
Μαργαρίτα Παλληκάρη
Κατερίνα Σάββα
Αμαλία Φραγκίσκου*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΚΚΕ

Κρατίνου 9 και Αθηνάς, 105 52 Αθήνα

Τηλ.: 210 74.91.705 - Fax: 210 74.88.435

www.ekke.gr, e-mail: ekdosis@ekke.gr

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ (ΕΚΚΕ)

*Το πολιτικό πορτραίτο της Ελλάδας
Κρίση και η αποδόμηση του Πολιτικού*

656 σσ. (17×24 εκ.)

Αρ. έκδ.: 2857 • Κωδ. κατ.: 9551294

ISBN 978-960-01-1698-4

© Copyright 2015

Εκδόσεις Gutenberg - ΕΚΚΕ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ GUTENBERG

Διδότου 37, 106 80 Αθήνα

Τηλ.: 210 36.42.003 – Fax: 210 36.42.030

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Ιασωνίδου 13, 546 35

Τηλ.-Fax: 2310 271147

www.dardanosnet.gr • info@dardanosnet.gr

e-shop: www.dardanosnet.gr

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ-ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: *Ι. Τυπάλγος*

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: *Έλενα Νικολάου*

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: *Κατερίνα Σάββα*

ΦΙΛΜ-ΜΟΝΤΑΖ: *Γιάννης Γάγγος*

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: *Χ. Παρασκευοπούλου*

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η ολική, μερική ή περιληπτική αναπαραγωγή και μετάδοση έστω και μιας σελίδας του παρόντος βιβλίου, κατά παράφραση ή διασκευή με οποιοδήποτε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό κ.λπ. – Ν. 2121/93, άρθρο 51). Η απαγόρευση αυτή ισχύει και για τις δημόσιες υπηρεσίες, βιβλιοθήκες, οργανισμούς κ.λπ. (άρθρο 18). Οι παραβάτες διώκονται (άρθρο 13) και τους επιβάλλονται κατάσχεση, αστικές και ποινικές κυρώσεις σύμφωνα με το νόμο (άρθρα 64-66).

Printed in Greece

All rights reserved

Αλέξανδρος Αφουξενίδης*

12.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Περίληψη

ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ παρουσιάζονται ορισμένα από τα ευρήματα μιας πολυετούς προσπάθειας καταγραφής των φορέων και οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Οι φορείς διαχωρίζονται ανάλογα με τη θεματολογία των δράσεών τους, ενώ εξετάζονται ξεχωριστά οι ΜΚΟ από τους υπόλοιπους φορείς. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην αναδιάρθρωση του χώρου λόγω της παρατεταμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Αναγνωρίζοντας ότι η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» ή, όπως ορισμένες φορές αποκαλείται, του « τρίτου τομέα», είναι αρκετά αμφισβητήσιμη, το κείμενο στοχεύει στην εμπειρική συστηματοποίηση και κωδικοποίηση του χώρου, αφήνοντας ανοιχτό το πεδίο για περαιτέρω μελέτη.

Λέξεις κλειδιά: εθελοντικοί φορείς, κοινωνία πολιτών, ΜΚΟ, τρίτος τομέας

1. Εισαγωγή

ΔΕΝ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΕΚΠΛΗΞΗ ότι η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» παραμένει διφορούμενη. Η χρήση της καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα φορέων, συλλογικοτήτων και θεσμών, καθώς επίσης και ιδεών που σχετίζονται με τη νοσηματοδότηση της δημοκρατίας, τη δημόσια σφαίρα, τον πλουραλισμό, την ατομική ελευθερία και την κοινωνική αλληλεγγύη. Ο λεγόμενος « τρίτος τομέας» και η εθελοντική δραστηριότητα, αντιπροσωπεύουν ένα πολύ

---

* Ερευνητής ΕΚΚΕ.

ενδιαφέρον, σχεδόν μοναδικό, πεδίο διερεύνησης θεμάτων που αφορούν την οικονομία, τη πολιτική, την κουλτούρα, τις πολιτισμικές πρακτικές και την ατομική και συλλογική δραστηριοποίηση.

Ένας πολύ μεγάλος όγκος μελετών και θεωρητικών προσεγγίσεων έχει συμβάλει στην αποσαφήνιση ορισμένων πλευρών της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη συσχέτισή της με το κράτος και τη δημόσια σφαίρα, και με τη συνεισφορά που μπορεί να έχει στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο (Keane, 1988, Kaviraj and Khilnani, 2001, Anheier, 2004, Glasius, Lewis and Seckinelgin, 2004). Ορισμένα θέματα, όμως, παραμένουν ανοικτά και σε αυτά συμπεριλαμβάνονται τα εξής:

- Ο τρίτος τομέας αποτελείται από πολλές και διαφορετικές οργανώσεις και φορείς που συχνά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα οι προσπάθειες και οι δράσεις τους να έχουν μειωμένο αντίκτυπο στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο.
- Οι βασικές συνιστώσες που καθορίζουν το χώρο δεν είναι αρκετά σαφείς. Ζητήματα όπως μέγεθος, δομή, συγκρότηση και οικονομική υποστήριξη παραμένουν σχετικά αδιερεύνητα σε εθνικό αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο.
- Δεν υπάρχουν συστηματοποιημένες πληροφορίες για το χώρο, έτσι ώστε να μπορούμε να εξαγάγουμε συγκριτικά συμπεράσματα σε σχέση με θέματα που αφορούν την εμβέλεια των φορέων και τις επιπτώσεις των δράσεων τους.
- Δεν υπάρχουν αναλυτικές πληροφορίες που να σχετίζονται με συγκεκριμένα προβλήματα της κοινωνίας πολιτών όπως, για παράδειγμα, πιθανά εμπόδια που αντιμετωπίζουν στην καθημερινή δράση τους και στην επίτευξη των στόχων τους. Συνεπώς, είναι πολύ δύσκολο έως σχεδόν αδύνατο να μιλήσουμε για πιθανές ενέργειες και πολιτικές που θα οδηγούσαν στην εξάλειψη τέτοιων προβλημάτων.

Στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται οι διαφορετικές μορφές της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα. Συνολικά, κατεγράφησαν σχεδόν 6.500 φορείς και οργανώσεις στις οποίες συμπεριλαμβάνονται περίπου 260 ΜΚΟ. Σε αυτές τις συλλογικότητες συμπεριλαμβάνονται και αρκετές που εμφανίστηκαν λόγω της παρατεταμένης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης στη χώρα μας, όπως θα δούμε παρακάτω.¹

1. Μέρος της επιχειρηματολογίας που αναπτύσσεται στο παρόν κείμενο έχει δημοσιευθεί στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* του ΕΚΚΕ. [<http://www.grsr.gr/index.php/ekke/article/view/2010>].

2. Η νοηματοδότηση της κοινωνίας πολιτών: ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις

Σε γενικές γραμμές παραμένει αρκετά δύσκολο να επιτευχθεί εννοιολογική σαφήνεια σε ό,τι αφορά την έννοια της «κοινωνίας πολιτών». Σε πολλές βιβλιογραφικές αναφορές αποτελεί σύνθεση πολλαπλών αφηγημάτων, νοηματοδοτήσεων και ορισμών. Σε αρκετές περιπτώσεις, μελετητές του θέματος έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι λόγω της πολυμορφίας και πολυπλοκότητας του χώρου δεν μπορούμε —και δεν είναι απαραίτητο— να τον περιγράψουμε με σαφή προσδιοριστικά κριτήρια (Dekker, 2004).

Ο χώρος αποτελείται από φορείς όπως ΜΚΟ, εθελοντικά δίκτυα, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις και σωματεία, φορείς αλληλεγγύης, συλλόγους που ασχολούνται με διάφορα τοπικά θέματα, θρησκευτικές οργανώσεις, πολιτισμικούς φορείς, φιλανθρωπικά ιδρύματα, φορείς διεθνούς βοήθειας, κ.λπ. (Σωτηρόπουλος, 2004, Αφουξενίδης, 2006). Επίσης, πέρα από αυτές τις οργανωσιακές μορφές υπάρχουν και μορφές που σχετίζονται περισσότερο με αυτόνομες συλλογικές δράσεις πολιτών, με τα κοινωνικά κινήματα και τις κινήσεις πολιτών σε επίπεδο γειτονιάς και πόλης. Να σημειώσουμε σε αυτό το σημείο ότι στην έρευνα αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται συλλογικές μορφές δραστηριοποίησης που έχουν ως στόχο το κέρδος, όπως είναι οι συνεταιρισμοί, οι κοινωνικές επιχειρήσεις, ή γενικότερα οι επιχειρήσεις της κοινωνικής οικονομίας. Συνεπώς, ο βασικός άξονας που νοηματοδοτεί την «κοινωνία πολιτών» είναι ο μη κερδοσκοπικός χαρακτήρας των φορέων. Αυτό το σημείο αποτέλεσε την κεντρική επιλογή αναφορικά με το ποιοι φορείς και συλλογικότητες συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα έρευνα.

Οι πολλοί και διαφορετικοί φορείς που εμφανίζονται στην έρευνα παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά τα οποία δεν είναι άμεσα αντιληπτά. Για παράδειγμα, αρκετοί φορείς είναι θεσμικά διακριτοί από το κράτος και τις εκάστοτε κυβερνήσεις, παρόλο που συχνά συνεργάζονται με κρατικούς θεσμούς. Επίσης, οι περισσότεροι φορείς αυτοδιοικούνται και ταυτόχρονα εγκολλώνονται τη λογική της εθελούσιας προσφοράς, τουλάχιστον ως ένα βαθμό. Από την άλλη πλευρά, οι φορείς εμφανίζουν αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον τρόπο οργάνωσης, τις νομικές μορφές που έχουν και τη σχέση τους με την αγορά και τον ιδιωτικό τομέα (Συρακούλης και Αφουξενίδης, 2008, Garton, 2009). Κατά τη γνώμη μας, τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας που παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα, καταδεικνύουν δύο βασικές κατηγορίες που συστήνουν την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα:

- Η πρώτη κατηγορία σχετίζεται με φορείς και ιδρύματα που μοιράζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε αλλά έχουν ως βασικό κοινό στοιχείο τη μη κερδοσκοπική δράση. Σε αυτή την κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι ΜΚΟ, οι μη κερδοσκοπικές οργανώσεις, τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, κ.λπ. Συνεπώς, σε αυτή την κατηγορία συμπεριλαμβάνονται φορείς που έχουν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο χρηματοδοτούμενης δραστηριοποίησης και νομικά κατοχυρωμένη υπόσταση.
- Η δεύτερη μεγάλη κατηγορία σχετίζεται με δράσεις πολιτών όπως είναι, για παράδειγμα, τα τοπικά δίκτυα αλληλεγγύης, οι εθελοντικές δράσεις μικρής κλίμακας σε επίπεδο γειτονιάς και οι ομάδες πολιτών που σχετίζονται με την κινηματική δραστηριοποίηση. Τα βασικά στοιχεία που διαφοροποιούν αυτή την κατηγορία από την προηγούμενη είναι: η συνήθως μη χρηματοδοτούμενη δραστηριότητα, η νομική σύσταση, ο τοπικός χαρακτήρας των φορέων, η συσχέτιση με τον πολιτικό ακτιβισμό και ορισμένες φορές η ad hoc δραστηριοποίησή.

Ωστόσο, η ομαδοποίηση γεννά μια σειρά από νέα ερωτήματα. Σε αρκετές περιπτώσεις οι δύο βασικές κατηγορίες δεν διαφοροποιούνται αρκετά η μία από την άλλη. Για παράδειγμα, κάποιος μη κερδοσκοπικός φορέας μπορεί να προσεγγίζει περισσότερο τον τρόπο δραστηριοποίησης των κινημάτων. Επίσης, πολλά εθελοντικά δίκτυα αλληλεγγύης μπορεί να εμφανίζουν αρκετά οργανωτικά χαρακτηριστικά που βρίσκουμε σε φορείς όπως είναι οι ΜΚΟ. Ορισμένες μη κερδοσκοπικές οργανώσεις μπορεί να αντλούν επιπλέον χρηματοδότηση μέσω πωλήσεων προϊόντων ή υπηρεσιών. Επίσης, κοινωνικά κινήματα μπορεί, ενδεχομένως, να μεταμορφωθούν σε ομάδες πίεσης ή και πολιτικά λόμπι. Τέλος, φορείς, όπως οι ΜΚΟ, μπορεί να εξαρτώνται σχεδόν αποκλειστικά από το κράτος ή να έχουν ως βασική πηγή χρηματοδότησης τον ιδιωτικό τομέα, με αποτέλεσμα σταδιακά να αποτελούν εκπροσώπους των πολιτικών των φορέων που τις χρηματοδοτούν κι όχι ανεξάρτητους οργανισμούς. Κάτι ανάλογο μπορεί να ισχύει για τις κινηματικές δράσεις οι οποίες μπορεί να βρίσκονται εγγύτερα σε πολιτικά κόμματα ή και να εξαρτώνται από αυτά.

Τα παραπάνω θέματα περιπλέκουν το τοπίο αναφορικά με το ζήτημα της αποσαφήνισης του όρου «κοινωνία πολιτών». Σε πρακτικό επίπεδο οι φορείς της κοινωνίας πολιτών έχουν συσχετισθεί από πολλούς αναλυτές με διάφορα θέματα, όπως είναι ο εθελοντισμός, η ανάπτυξη, η ασυμμετρία, η φτώχεια, οι κοινωνικές διακρίσεις, η τοπική ανάπτυξη και διασπορά, κ.λπ. (Jackson, 2010, Diamond, 2010). Σε θεωρητικό επίπεδο οι φιλελεύθερες και οι ριζοσπαστικές οπτικές έχουν διαμορφώσει ένα κοινό

πλούσιο μωσαϊκό τεκμηριωμένων προσεγγίσεων σχετικά με τις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών στο σύγχρονο οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον (Chambers and Kymlicka, 2002, Αφουξενίδης και Αλέξάκης, 2010). Μια γενική παρατήρηση που μπορούμε να κάνουμε σε αυτό το σημείο αφορά σε ορισμένες αντιλήψεις που προκύπτουν από το θεωρητικό και εμπειρικό τοπίο. Για παράδειγμα, μερικοί συγγραφείς ανέπτυξαν κατά το παρελθόν (μετά το 1990) αρκετά φιλόδοξα ερμηνευτικά σχήματα σε σχέση με τις δυνατότητες της κοινωνίας πολιτών, ιδιαίτερα όσον αφορά τη διασύνδεση της έννοιας με το δημοκρατικό πολίτευμα σε τοπική και παγκόσμια κλίμακα (Kaldor, 2003, Μουζέλης και Παγουλάτος, 2003). Αυτό μπορούμε να πούμε ότι ισχύει τόσο για τις φιλελεύθερες όσο και για τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις, με τη διαφορά ότι οι πρώτες βλέπουν με επιφύλαξη το ρόλο του κράτους, ενώ αντίστοιχα οι δεύτερες επιφυλάσσονται για το ρόλο των ιδιωτών και της αγοράς. Σε κάθε περίπτωση, η κυρίαρχη λογική πολλών αναλύσεων και προσεγγίσεων υπέκυψε στη θεωρητική αντίληψη ότι η κοινωνία πολιτών μπορεί και πρέπει να αποτελεί μια δύναμη κοινωνικού μετασχηματισμού και εκδημοκρατισμού. Συνεπώς, οι διάφορες μορφές που παίρνει η κοινωνία πολιτών θα πρέπει να ενσωματώνουν δημοκρατικές λογικές και πρακτικές. Όσο ισχυρότερη είναι η λειτουργία της κοινωνίας πολιτών, τόσο περισσότερο διαχέονται στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο οι δημιουργικές και δημοκρατικές πρακτικές, εμβυθύνοντας τα πολιτεύματα στην πράξη. Αρκετά συχνά, όμως, σε αυτή την προσέγγιση δεν δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο ευρύτερο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν οι φορείς. Για παράδειγμα, σε συνθήκες αυξανόμενης ανισότητας, περιθωριοποίησης, φτώχειας και εξατομίκευσης, ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού μπορεί να αισθάνεται εξαιρετικά απομονωμένο έτσι ώστε να μην έχει την απαραίτητη αυτοπεποίθηση που χρειάζεται η συλλογική οργάνωση και δραστηριότητα. Επίσης, σε τέτοιες συνθήκες εμφανίζεται συχνά το φαινόμενο της απονοσηματοδότησης της πολιτικής αλλά και της κρίσης εμπιστοσύνης στο ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο.

Συνεπώς, συχνά, η επιχειρηματολογία που χρησιμοποιήθηκε κατά το παρελθόν από πολλούς αναλυτές, δεν βασίστηκε σε εκτεταμένες εμπειρικές μελέτες του φαινομένου αλλά σε θεωρητικές ερμηνείες και μικρής εμβέλειας περιγραφικές έρευνες. Αντιθέτως, τα τελευταία χρόνια η έννοια της κοινωνίας πολιτών αντιμετωπίζεται προσεκτικότερα στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό λόγο, ιδιαίτερα σε σχέση με το πώς ορίζεται αλλά και τι έχει πρακτικά καταφέρει (McDuie-Ra, 2009). Οι κριτικές θεωρήσεις πολλαπλασιάστηκαν (Mercer, 2002, Hodgson, 2004, Maglaras, 2013), ιδιαίτερα αναφορικά με τη θεωρητική συγκρότηση του όρου αλλά και τα

ζητήματα που σχετίζονται με μια σειρά από θεσμικές αδυναμίες που ενδεχομένως να περιορίζουν τις δυνατότητες και τις ικανότητες των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Σε γενικές γραμμές, η αντίληψη ότι η δραστηριοποίηση της κοινωνίας πολιτών οδηγεί σε διεύρυνση των δημοκρατικών αντιλήψεων και τρόπων λειτουργίας του πολιτεύματος έχει υποχωρήσει (Howell and Pearce, 2002). Επίσης, η αντίληψη ότι οι φορείς της κοινωνίας πολιτών βρίσκονται σε καλύτερη ή πιο προνομιακή θέση να αντιμετωπίσουν τα μεγάλα ζητήματα της φτώχειας, της ανισότητας, της ανεργίας και του περιβάλλοντος αμφισβητείται έντονα πλέον, μιας και η πολύχρονη δράση των φορέων και των κοινωνικών κινημάτων δεν έχει οδηγήσει σε μακροχρόνιες ή και ριζικές αλλαγές των τρόπων λειτουργίας των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων.

Όπως και στη διεθνή βιβλιογραφία, τα παραπάνω θέματα αποτέλεσαν τους βασικούς θεωρητικούς και ερμηνευτικούς προσανατολισμούς στην Ελλάδα, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία. Η ποικιλομορφία των φορέων έχει παρουσιασθεί από αρκετούς μελετητές αναφορικά με θέματα όπως είναι η δραστηριοποίηση για το περιβάλλον (Close, 1999, Μποτετζάγιας, 2003) και τις κοινωνικές υπηρεσίες (Polyzoidis, 2009). Επιπλέον, αρκετές αναλύσεις εστίασαν στη θεωρητική και εμπειρική συσχέτιση της κοινωνίας πολιτών με το έθνος-κράτος (Pagoulatos and Kastritis, 2013, Τραγάκη, 2014), το πολιτικό σύστημα (Μαυρογορδάτος, 2001, Χουλιάρας, 2002, Μακρυδημήτρης, 2003, Huliaras, 2014) και τα κόμματα (Ανθόπουλος, 2003). Επίσης, η ελληνική βιβλιογραφία ανέδειξε ειδικότερα θέματα που αφορούν τη συγκρότηση και οργάνωση της κοινωνίας πολιτών, όπως είναι για παράδειγμα η επιρροή της παγκοσμιοποίησης στις ΜΚΟ (Σκλιάς, 1998, Σκλιάς, 2002, Σκλιάς και Χουλιάρας, 2002, Σημίτη, 2002, Σημίτη, 2008), η ιστορική διάσταση των φορέων στην Ελλάδα (Καραγιάννης, 2008), η συσχέτιση ορισμένων φορέων με τα μέσα ενημέρωσης (Frangonikoloroulos, 2014) και η αποτύπωση και διερεύνηση μεταναστευτικών κοινοτήτων (Παπαδόπουλος και Φρατσέα, 2014). Σχετικά πρόσφατα, ορισμένοι ερευνητές έστρεψαν το βλέμμα τους στον αντίκτυπο της οικονομικής κρίσης στους φορείς της κοινωνίας πολιτών και στις πιθανές αναδιατάξεις του χώρου συνολικότερα (Σημίτη, 2014, Σωτηρόπουλος, 2014, Sotiropoulos, 2014).

Σε γενικές γραμμές, η αρκετά πλούσια και γόνιμη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα αντικατοπτρίζει τα βασικά ρεύματα της διεθνούς θεματολογίας και ειδικότερα της δυτικο-ευρωπαϊκής σκέψης. Αυτό στην πράξη σημαίνει ότι οι βασικές παραδοχές και υποθέσεις εργασίας της διεθνούς βιβλιογραφίας σε σχέση με το ρόλο της κοινωνίας πολιτών στο σύγχρονο φιλελεύθερο πολίτευμα αποτέλεσαν και αποτελούν τμήμα του εγχώριου αφηγήματος για το θέμα αυτό. Ταυτόχρονα, όμως,

αφομοιώθηκαν οι αβεβαιότητες των διεθνών ερμηνευτικών σχημάτων ειδικότερα σε ό,τι αφορά: πρώτον, τη συνεισφορά στη δημοκρατία των φορέων της κοινωνίας πολιτών και, δεύτερον, τις ασάφειες που σχετίζονται με το δισπείλυτο ζήτημα της συστηματικής χαρτογράφησης και αποτίμησης αυτών των φορέων.

3. Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Παρουσίαση και συζήτηση ευρημάτων

Για να μπορέσουμε να εξηγήσουμε με περισσότερη σαφήνεια ορισμένους από τους παραπάνω προβληματισμούς, χρειάστηκε να αναγνωρίσουμε το πεδίο αναφοράς, δηλαδή την κλίμακα και την έκταση των φορέων που απαρτίζουν την κοινωνία πολιτών. Δεδομένης της ρευστότητας του χώρου και των περιορισμένων πηγών άντλησης δεδομένων, κατά τη διάρκεια της πολυετούς έρευνάς μας, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από καταγραφές δημοσίων υπηρεσιών, διαδικτυακές καταγραφές, παλιότερα μητρώα και κατάλογοι ορισμένων υπουργείων, καθώς και στοιχεία από σχετικές μελέτες που έχουν κατά καιρούς εκπονηθεί αναφορικά με αυτό το θέμα.² Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν αλληλοεπικαλύψεις καθώς οι ίδιοι φορείς εμφανίζονταν ταυτόχρονα σε διάφορους καταλόγους. Επίσης υπήρχαν φορείς που στην πορεία εξαφανίστηκαν ή άλλαξαν όνομα ή και βασικό πεδίο δραστηριοτήτων. Αρκετά συχνά εμφανίζονταν φορείς που δεν σχετίζονται άμεσα με την κοινωνία πολιτών, όπως πανεπιστημιακά ερευνητικά ιδρύματα ή ορισμένοι φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, κ.λπ. Η διαδικασία αποδελτίωσης του σύνθετου αυτού τοπίου χρειάστηκε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μιας και αρχικά (από τα μέσα της δεκαετίας του 2000) εμφανίζονταν πάνω από 40 χιλιάδες φορείς.³ Επίσης, πολ-

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι διερευνήθηκαν τα ακόλουθα μητρώα/κατάλογοι: Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (ΥΠΕΞ), Υπουργείο Υγείας, Υπουργείο Πολιτισμού, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (Υπουργείο Παιδείας & Θρησκευμάτων). Επιπλέον, συγκεντρώθηκαν στοιχεία από διάφορες διαδικτυακές πηγές και μπλογκς καθώς και από ξεχωριστές μεμονωμένες ιστοσελίδες ΜΚΟ και φορέων της ευρύτερης κοινωνίας πολιτών. Ενσωματώθηκε στο σύνολό του το ενημερωμένο —μέχρι το 2012— ευρετήριο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών για τις περιβαλλοντικές και οικολογικές ΜΚΟ. Αρκετά παλιότερες ερευνητικές προσπάθειες για την καταμέτρηση των φορέων αξιοποιήθηκαν επίσης, όπως οι έρευνες των Στασινοπούλου (1997) και Παναγιωτίδου (1999), ειδικότερα για να εξετασθεί η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε.

3. Σε διεθνές επίπεδο έχουν γίνει αρκετές παρόμοιες προσπάθειες καταγραφής και χαρτογράφησης των φορέων της κοινωνίας πολιτών μέσα από τις οποίες αναδεικνύονται πολλαπλά μεθοδολογικά και ερμηνευτικά προβλήματα (Fowler, 2002). Ορισμένες πρόσφα-

λά από τα στοιχεία που παρουσιάζονται παρακάτω έπρεπε να ελεγχθούν ξανά, τουλάχιστον αναφορικά με το αν δραστηριοποιούνται ακόμη οι συγκεκριμένοι φορείς. Η αποδελτίωση των ΜΚΟ αποτέλεσε μια σχετικά ευκολότερη διαδικασία, μιας και οι φορείς αυτοί δεν αποτελούν παραπάνω από το 5% του συνόλου. Το επόμενο στάδιο της έρευνας ήταν να αποτυπωθούν γεωγραφικά⁴ οι φορείς, έτσι ώστε να μπορούμε να αναγνωρίσουμε πιθανές διακυμάνσεις σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, αλλά και για να μπορούμε να παρατηρήσουμε τυχόν μελλοντικές μεταβολές και αυξομειώσεις του αριθμού τους.

3.1. Η περίπτωση των ΜΚΟ

Η έρευνα κατέγραψε συνολικά 263 ΜΚΟ, από τις οποίες οι 201 είναι ενεργές (έχουν αναλάβει δηλαδή μέσα στα δύο τελευταία έτη κάποια δράση). Καταγράφηκαν αρκετές ΜΚΟ,⁵ οι οποίες είτε παρέμεναν ανενεργές προσωρινά και βρισκόνταν υπό αναδιάρθρωση, είτε ενδεχομένως βρίσκονταν στα πρόθυρα διάλυσης. Τις οργανώσεις που εντοπίσαμε τις διαχωρίσαμε σε 12 κατηγορίες ανάλογα με τη θεματολογία των δράσεών τους, ώστε να δείξουμε σε ποιά πεδία υπάρχει μεγαλύτερη συγκέντρωση. Στον παρακάτω Πίνακα 12.1, βλέπουμε το σύνολο των οργανώσεων, ενώ στον Πίνακα 12.2 περιέχονται μόνο οι ενεργές ταξινομημένες σε κατηγορίες. Τα μεγαλύτερα ποσοστά καταλαμβάνουν οι ΜΚΟ που ασχολούνται με το περιβάλλον και την αειφορία, την υγεία-πρόνοια και τη νεολαία-παιδική προστασία. Σε γενικές γραμμές, τα στοιχεία δείχνουν ότι οι ΜΚΟ αποτελούν ένα σαφώς μικρότερο τμήμα του «τρίτου τομέα», ανεξάρτητα από την όποια διαχειριστική επάρκεια ή γενικότερη ικανότητα που έχουν ορισμένες στην ανάληψη δράσεων. Αυτό ισχύει και σε άλλες χώρες και δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα.

Σχετικά με τη γεωγραφική διασπορά των ΜΚΟ (Πίνακας 12.3), η μεγάλη πλειονότητα έχει επιλέξει ως έδρα της τη Στερεά Ελλάδα και ιδιαι-

---

τες έρευνες αφορούν τη χαρτογράφηση σε τοπικό/εθνικό επίπεδο ορισμένων εξειδικευμένων φορέων και ΜΚΟ (βλ. για παράδειγμα, Muhumuza, 2009, European Commission, 2012, Corella and Noon, 2013). Η λογική των ερευνών αυτών αφορά στην αποτύπωση του πεδίου όπως αυτό εμφανίζεται στην πράξη – δηλαδή χωρίς να γίνονται, όσο είναι δυνατόν, αξιολογικές κρίσεις για το ποιοι φορείς θα συμπεριληφθούν και σε ποιες κατηγορίες δραστηριότητας θα πρέπει να καταταχθούν.

4. Το σύνολο των φορέων αποτυπώθηκε ανά κατηγορία στο google maps. Συνεπώς, έχουμε μια διττή βάση δεδομένων: μια σχεσιακή και μια χαρτογραφική.

5. Η επιλογή για το ποιοι φορείς συμπεριλαμβάνονται ως ΜΚΟ έγινε με βασικό κριτήριο τον αυτοπροσδιορισμό των φορέων.

Πίνακας 12.1
Κατηγορίες ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΜΚΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΔΕΙΦΟΡΙΑ	46	17,5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	43	16,3%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	35	13,3%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	23	8,7%
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	22	8,4%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	22	8,4%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	18	6,8%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	17	6,5%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ-ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	11	4,2%
ΑΝΑΠΤΥΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	10	3,8%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	10	3,8%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	6	2,3%
ΣΥΝΟΛΟ	263	100,0%

Πίνακας 12.2
Κατηγορίες ενεργών ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΕΝΕΡΓΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΔΕΙΦΟΡΙΑ	38	18,9%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	34	16,9%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	31	15,4%
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	16	8,0%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	14	7,0%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	13	6,5%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	13	6,5%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	12	6,0%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ-ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	11	5,5%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	8	4,0%
ΑΝΑΠΤΥΣΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	6	3,0%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	5	2,5%
ΣΥΝΟΛΟ	201	100,0%

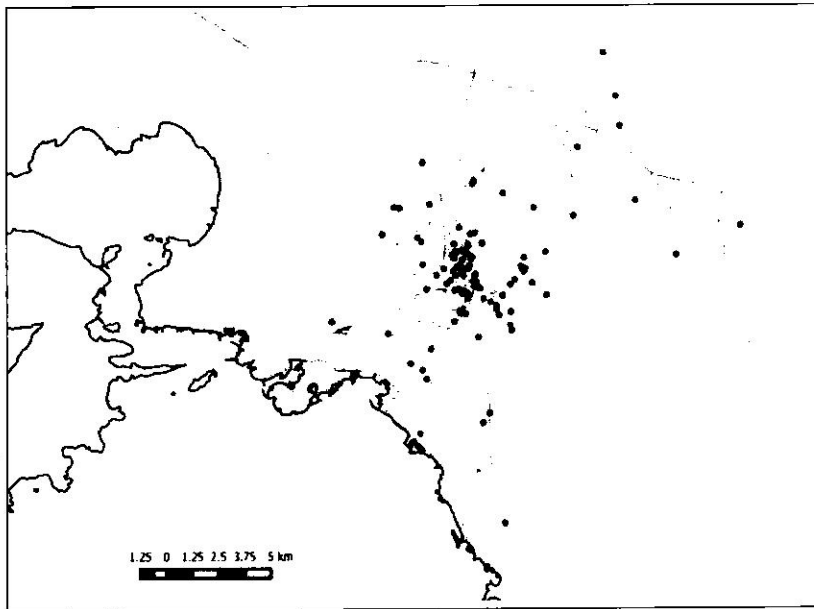
τερα την Αττική. Συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στον παρακάτω Χάρτη 12.1, οι περισσότερες οργανώσεις έχουν εγκατασταθεί στην Αθήνα και κυρίως στο κέντρο της πόλης, όπου και παρατηρείται η μεγαλύτερη πυκνότητα. Το κέντρο είναι τόσο δημοφιλές λόγω της εγγύτητας που προσφέρει στις υπηρεσίες ή/και στα κυβερνητικά γραφεία και λόγω της εύκολης πρόσβασης για τους πολίτες. Πρέπει, όμως, να γίνει σαφές ότι η αυξημένη πυκνότητα που συναντάται στο κέντρο στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σημαίνει απαραίτητα ένδειξη συνεργασίας, αλλά περισσότερο δείχνει τον κατακερματισμό ανάμεσα στις ΜΚΟ και, ειδικότερα, ανάμεσα σε ΜΚΟ με όμοιο πεδίο δράσης. Οι πιο ευκατάστατες περιοχές αποτελούν και αυτές δημοφιλείς υποψήφιες για την έδρα μιας οργάνωσης, όπως για παράδειγμα το Κολωνάκι. Αντίθετα, στις φτωχότερες περιοχές, όπως είναι τα δυτικά προάστια καταγράφηκαν ελάχιστες ΜΚΟ.

Πίνακας 12.3
Γεωγραφική διασπορά των ενεργών ΜΚΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	140	69,65%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	30	14,93%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	9	4,48%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	8	3,98%
ΚΡΗΤΗ	5	2,49%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	3	1,49%
ΗΠΕΙΡΟΣ	1	0,50%
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	3	1,49%
ΘΡΑΚΗ	2	1,00%
ΣΥΝΟΛΟ	201	100,00%

Στις διεθνείς οργανώσεις η εικόνα διαφέρει αναφορικά με τη θεματολογία. Η κατηγορία «περιβάλλον και αειφορία» είναι και εδώ στις πρώτες θέσεις, όμως οι άλλες κατηγορίες που ξεχωρίζουν είναι αυτές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ανθρωπιστικής βοήθειας. Μέσα στις 40 διεθνείς ΜΚΟ που βρίσκονται στην Ελλάδα εμπεριέχονται κυρίως οι πιο ευρέως γνωστές ΜΚΟ, για παράδειγμα, οι Γιατροί Χωρίς Σύνορα, η WWF, η Greenpeace και η Action Aid, οι οποίες ανήκουν σε αυτές τις 3 δημοφιλείς κατηγορίες. Ως προς τη γεωγραφική διασπορά τους, η πυκνότητα στην Αθήνα είναι ακόμα πιο εμφανής σε αυτήν την περίπτωση, καθώς μόνο 4 βρίσκονται εκτός της πρωτεύουσας (Πίνακες 12.4 και 12.5).

Χάρτης 12.1
Χαρτογραφική αποτύπωση ΜΚΟ στην περιφέρεια Αθηνών

Πίνακας 12.4
Κατηγορίες διεθνών ΜΚΟ

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΦΟΡΕΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΜΚΟ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ	10	25%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΕΙΦΟΡΙΑ	7	17.5%
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ	6	15%
ΝΕΟΛΑΙΑ-ΠΑΙΔΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ	4	10%
ΕΡΕΥΝΑ-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	4	10%
ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΡΑΣΗ	3	7.5%
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ-ΤΕΧΝΕΣ	2	5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	1	2.5%
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	1	2.5%
ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΑΝΑΠΗΡΙΑ	1	2.5%
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ-ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ-ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	1	2.5%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΗ	0	0.0%
ΣΥΝΟΛΟ	40	100.0%

Πίνακας 12.5
Γεωγραφική διασπορά των διεθνών ΜΚΟ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	36	90%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1	2.5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	1	2.5%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	2	5%
ΣΥΝΟΛΟ	40	100%

3.2. Άλλες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας πολιτών: Πλουραλισμός και κατακερματισμός

Ένα πολύ μεγαλύτερο πλήθος οργάνωσεων με ποικίλα πεδία δράσης αποτελεί το βασικό πυρήνα του «τρίτου τομέα» στην Ελλάδα. Η έρευνα κατέδειξε 14 κύριες κατηγορίες, οι οποίες ομαδοποιήθηκαν γύρω από 5 βασικούς χώρους δραστηριότητας. Στον Πίνακα 12.6 βλέπουμε πως τα μεγαλύτερα ποσοστά αφορούν στη γενική κατηγορία «ομάδες-σύλλογοι-κοινοότητες-γειτονίες» (22%). Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτουν πολλοί φορείς και συλλογικότητες που εμφανίστηκαν κατά την διάρκεια της κρίσης. Έπεται η κατηγορία «τέχνες-μουσεία-θέατρο-κινηματογράφο» (20%), ενώ η κατηγορία που περιλαμβάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική αλληλεγγύη εμφανίζει ποσοστά της τάξης του 12%. Στη συνολική ομαδοποίηση (Πίνακας 12.7) τα ευρήματα επιβεβαιώνουν αυτό που φαίνεται να ισχύει από την πρώτη κατηγοριοποίηση. Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα συγκροτείται γύρω από δύο βασικές κατηγορίες: τους ανθρωπιστικούς και τους πολιτιστικούς φορείς.⁶

Τέλος, ο Πίνακας 12.8 μας δείχνει τη γεωγραφική κατανομή των φορέων. Οι αριθμοί σε παρένθεση υποδεικνύουν την πυκνότητα των φορέων στα μεγάλα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Περίπου το 50%

6. Η πυκνότητα των φορέων δεν πρέπει να συγχέεται με τα θέματα που αφορούν τον εθελοντισμό. Κατά τη διάρκεια της κρίσης εμφανίστηκαν πολλές τοπικές συλλογικότητες κοινωνικής αλληλεγγύης που αποτελούν, μέχρι σήμερα, περίπου το 10% του συνόλου των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Η παρούσα έρευνα καταγράφει τους φορείς κι όχι την ατομική εθελοντική δραστηριοποίηση. Για το ζήτημα του εθελοντισμού στην Ελλάδα, βλ. Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου, 2007, Σωτηρόπουλος, 2007, καθώς και την πρόσφατη ιδιαίτερα αναλυτική εμπειρική «Μελέτη για την Αποτύπωση της Τρέχουσας Κατάστασης του Εθελοντισμού στην Ελλάδα», 2012, που διεξήχθη για λογαριασμό της ΓΓΝΓ, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Εθελοντισμού 2011.

Πίνακας 12.6
Κατηγορίες ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ	753	12%
ΔΙΕΘΝΕΙΣ-ΑΝΑΠΤΥΞΗ	63	1%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ-ΕΡΕΥΝΑ	366	6%
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	387	6%
ΟΜΑΔΕΣ-ΣΥΛΛΟΓΟΙ-ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ-ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	1378	22%
ΠΑΙΔΙΑ-ΝΕΟΛΑΙΑ	119	2%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ-ΑΕΙΦΟΡΙΑ	311	5%
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ	86	1%
ΣΠΟΡ	411	7%
ΤΕΧΝΕΣ-ΜΟΥΣΕΙΑ-ΘΕΑΤΡΟ-ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ	1245	20%
ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ-ΑΤΟΜΑ ΜΕ ΕΙΔΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ	290	5%
ΥΓΕΙΑ-ΠΡΟΝΟΙΑ	406	7%
ΧΟΜΠΥ-ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ-ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ-ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	402	6%
ΣΥΝΟΛΟ	6217	100%

Πίνακας 12.7
Ομαδοποίηση ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΦΟΡΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2951	47%
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2403	39%
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	418	7%
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	387	6%
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ	58	1%
ΣΥΝΟΛΟ	6217	100%

των φορέων βρίσκεται και δραστηριοποιείται στις δύο αυτές πόλεις. Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη «γεωγραφία» του χώρου είναι ότι αποτελεί πρωτίστως αστικό φαινόμενο.

Σε γενικές γραμμές, η αποτίμηση των στοιχείων μας οδηγεί σε τέσσερις βασικές διαπιστώσεις που παρατίθενται συνοπτικά παρακάτω:

- Οι ΜΚΟ κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών δεν εμφανίζουν αυξητικές τάσεις αριθμητικά. Η κατανομή των φορέων αυτών δεν έχει

Πίνακας 12.8
Γεωγραφική κατανομή φορέων ευρύτερης κοινωνίας πολιτών

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑ	ΠΛΗΘΟΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ	ΠΟΣΟΣΤΟ
ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ	2670 (2364)	43%
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ	1522 (615)	25%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	444	7%
ΝΗΣΙΑ ΑΙΓΑΙΟΥ	353	6%
ΚΡΗΤΗ	337	5%
ΘΕΣΣΑΛΙΑ	312	5%
ΘΡΑΚΗ	231	4%
ΗΠΕΙΡΟΣ	190	3%
ΝΗΣΙΑ ΙΟΝΙΟΥ	109	2%
ΣΥΝΟΛΟ	6168	100%

αλλάξει σε σχέση με τα θέματα στα οποία δραστηριοποιούνται **αλλά** ούτε και σε σχέση με τη γεωγραφική θέση τους. Ο χώρος παραμένει σχετικά μικρός και κατακερματισμένος, με χωρική συγκέντρωση **στη** περιοχή της Αθήνας. Η βασική αλλαγή που έχει συντελεστεί κατά τη διάρκεια της κρίσης αφορά στον περιορισμό των κρατικών χρηματοδοτήσεων και, συνεπώς, στην προσπάθεια από πλευράς των φορέων **εύρεσης** εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης. Αυτό στην πράξη **δεδομένης** και της απουσίας ρυθμιστικού πλαισίου από το κράτος, **σημαίνει** ότι η δυναμική των φορέων αυτών να λειτουργήσουν ως οργανώσεις συνδιαμόρφωσης πολιτικών ακυρώθηκε με αποτέλεσμα να **μετατραπούν** σταδιακά σε διαμεσολαβητές υλοποίησης εθνικών ή **ευρωπαϊκών** κοινοτικών προγραμμάτων.

- Οι υπόλοιποι φορείς της κοινωνίας πολιτών εμφανίζουν μια σειρά **από** διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά ανάλογα με την υπό εξέταση **κατηγορία**. Υπάρχει ένα αριθμητικά πολύ μεγάλο τμήμα οργανώσεων που δραστηριοποιούνται σε ευρύ φάσμα αντικείμενων όπως είναι **για** παράδειγμα, τα σπορ, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις και η ψυχαγωγία.

7. Η λειτουργία των οργανώσεων βασίζεται στο συνταγματικά κατοχυρωμένο **δικαίωμα** του συνεταιρίζεσθαι και στον Αστικό Κώδικα που προβλέπει το πλαίσιο για τη **σύσταση** και λειτουργία φορέων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Αυτό που έχει σημασία είναι **ότι** **δε** υπήρξε ποτέ στην Ελλάδα πρόβλεψη για τις μορφές και τους τρόπους συνεργασίας **των** φορέων της κοινωνίας πολιτών με την πολιτεία. Οι συζητήσεις και οι πρωτοβουλίες **από** **πλευράς** της πολιτείας για αυτό το θέμα σχετίστηκαν αποκλειστικά και μόνο με την **προσπάθεια** ρύθμισης του κρατικού χρηματοδοτικού πλαισίου.

οι οποίες δεν επηρεάζονται από την κρίση, διατηρούν την αυτονομία τους και συνεχίζουν να συμβάλλουν σε ενός είδους αυτο-οργάνωση ειδικών ομάδων του πληθυσμού. Αυτοί οι φορείς σχετίζονται με μια πιο παραδοσιακή συγκρότηση του χώρου της κοινωνίας πολιτών που προσιδιάζει αρκετά τις θεμελιώδεις αρχές του κοινοτισμού.

- Η βασική διαφοροποίηση, κατά τη διάρκεια της κρίσης και ιδιαίτερα τα τελευταία τρία ή τέσσερα χρόνια, αφορά στη σύσταση πολλών συλλογικοτήτων με αντικείμενο την κοινωνική αλληλεγγύη και την ανθρωπιστική βοήθεια. Σε γενικές γραμμές, οι φορείς αυτοί δραστηριοποιούνται στους χώρους της υγείας και πρόνοιας (κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία), της άμεσης υποστήριξης (κοινωνικές κουζίνες και παντοπωλεία), της εκπαίδευσης και του πολιτισμού (σχολεία μεταναστών και ελεύθεροι πολιτιστικοί χώροι) και, τέλος, της κοινωνικής και πολιτικής δραστηριοποίησης (ακτιβιστικά τοπικά κινήματα και πρωτοβουλίες πολιτών). Τα στοιχεία μάς δείχνουν ότι ένα μικρό ποσοστό των φορέων αυτών προϋπήρχαν της κρίσης, σε επίπεδο πόλης και γειτονιάς. Την περίοδο της κρίσης πολλοί από αυτούς τους φορείς ενεργοποιήθηκαν σε σημαντικό βαθμό, εμφανίζοντας αρκετά μεγάλη ποικιλία δράσεων. Όμως η συνολική άνθηση των φορέων αυτών είναι εντυπωσιακή τα τελευταία χρόνια. Σε απόλυτα νούμερα τα στοιχεία μάς δείχνουν ότι εμφανίζονται τουλάχιστον 500 νέες οργανώσεις, δηλαδή σχεδόν 10% του συνόλου των φορέων της κοινωνίας πολιτών. Συνεπώς, η μεγάλη πληθυσμιακή περιθωριοποίηση που δημιούργησε η κρίση, ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα, αποτέλεσε τη βασική προϋπόθεση της εθελοντικής και αυτόνομης αυτο-ρύθμισης μέρους της κοινωνίας ως ανασταλτικού αντίβαρου στις συνέπειες της κρίσης.
- Η τελευταία γενική διαπίστωση αφορά στις μορφές και στους τρόπους οργάνωσης αρκετών φορέων. Κατά τη διάρκεια συγγραφής του παρόντος κειμένου, ή έρευνα σε αυτό τον τομέα βρίσκεται ακόμη υπό εξέλιξη. Μπορούμε, όμως, να πούμε ότι το νέο στοιχείο αφορά στην ταχεία διεύρυνση και χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και ιδιαίτερα του Facebook. Αρκετοί υπάρχοντες φορείς και ΜΚΟ χρησιμοποιούν σταθερά πλέον αυτό το μέσο, αλλά περισσότερο ενδιαφέρον έχει η, σχετικά μικρή προς το παρόν, εμφάνιση «κοινοτήτων», οι οποίες δραστηριοποιούνται με αποκλειστική βάση τη χρήση της κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου. Οι συλλογικότητες αυτές δεν υπάρχουν εκτός διαδικτύου στον πραγματικό χώρο. Οι βασικοί άξονες δραστηριότητας αρκετών οργάνωσεων αφορά στην ανταλλαγή υπηρεσιών και μεταχειρισμένων προϊόντων και αγαθών, καθώς και στην προστασία των ζώων και στη μικρής κλίμακας φιλανθρωπική δράση.

4. Συμπεράσματα

Υπάρχει ένα αρκετά μεγάλο πλέγμα φορέων και οργανώσεων στην Ελλάδα, πολλοί από τις οποίους εμφανίζονται λόγω της κρίσης των τελευταίων ετών. Η μεγάλη εικόνα μας δείχνει ένα πλούσιο χώρο από πλευράς πλουραλισμού φορέων και, ταυτόχρονα, έναν κατακερματισμένο χώρο, όπου πολλοί σχετικά μικροί φορείς δραστηριοποιούνται σε παρόμοια πεδία. Η οριζόντια δικτύωση των φορέων εμφανίζεται να είναι χαμηλής έντασης καθώς και η δικτύωσή τους σε διεθνές επίπεδο. Σε γεωγραφικό επίπεδο η ανάλυση μάς δείχνει υψηλή πυκνότητα φορέων στα αστικά κέντρα και ειδικότερα στην περιοχή της Αττικής. Ο πολλαπλασιασμός των φορέων κατά τη διάρκεια της κρίσης είναι εντυπωσιακός, αλλά ο πραγματικός αντίκτυπος των δράσεών τους δεν αποτιμάται εύκολα. Συνεπώς, ένα από τα ζητήματα που έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον αφορά στην αποσαφήνιση των πραγματικών δυνατοτήτων της κοινωνίας πολιτών (Afouxenidis, 2012). Τα στοιχεία μάς καθοδήγησαν στο να υποθέσουμε ότι ουσιαστικά υπάρχουν δύο βασικά ερευνητικά πεδία:

- Το πρώτο σχετίζεται με το γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο που προσδιορίζει, επηρεάζει και καθορίζει την κοινωνία πολιτών. Με άλλα λόγια, αφορά στη μελέτη των επιπτώσεων των φορέων σε όλη την κοινωνία. Σε αυτό συμπεριλαμβάνονται θέματα πολιτικής συμμετοχής και τυχόν μετασχηματισμών πολιτικής κουλτούρας. Η ταχεία δημιουργία νέων συλλογικοτήτων κοινωνικής αλληλεγγύης μάς έδειξε ότι κάτω από εξαιρετικά δύσκολες οικονομικές συνθήκες ενεργοποιήθηκε ένα αρκετά μεγάλο τμήμα της κοινωνίας πολιτών για να αντιμετωπισθούν οι συνέπειες της κρίσης. Σε αυτό το σημείο χρειάζεται περισσότερη θεωρητική και εμπειρική επεξεργασία αναφορικά με το θέμα της συσχέτισης των δράσεων των φορέων αυτών με το κράτος. Μια υπόθεση εργασίας είναι να εξετάσουμε αν η διάχυση και η εμβάθυνση της δραστηριοποίησης ουσιαστικά νομιμοποιεί την κρατική αδράνεια και απραξία.
- Το δεύτερο πεδίο αφορά στη διερεύνηση των επιπτώσεων που μπορεί να υπάρχουν σε μικρο-επίπεδο, τόσο με χωρικούς και γεωγραφικούς όρους, όσο και με όρους που άπτονται της προσωπικότητας των ατόμων. Με άλλα λόγια, πώς αποτιμώνται η συνεισφορά και η εθελοντική εργασία ή και η πληρωμένη εργασία σε μη κερδοσκοπικούς φορείς, από το προσωπικό και τα άτομα που λαμβάνουν ενεργά μέρος σε διάφορες δραστηριότητες.

Συνεπώς, η ολοκλήρωση της συσχετικής βάσης δεδομένων που αποτελεί τον κορμό της παρούσης ερευνητικής δραστηριότητας στο ΕΚΚΕ και η περαιτέρω αποδελτίωση και ταυτοποίηση των φορέων θα συστηματοποιήσει το πεδίο βοηθώντας την περαιτέρω διερεύνηση σε βάθος του σύνθετου αυτού χώρου.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανθόπουλος Χ., 2003. «Πολιτικά κόμματα και ΜΚΟ», στο Δ. Τσάτσος, Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 175-191.
- Αφουξενίδης Α., 2006. «Όψεις της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα: το παράδειγμα των περιβαλλοντικών και αντιρατσιστικών ΜΚΟ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16, σσ. 163-178.
- Αφουξενίδης Α., Αλεξάκης Μ., 2010, «Σημεία των καιρών: αναζητώντας την χαμένη κοινωνία των πολιτών στη μεταμοντέρνα εποχή», στο Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο: Εμπιστοσύνη και κοινωνία των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 209-236.
- Αφουξενίδης Α., Γαρδίκη Μ., 2014, «Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: Προβλήματα και προοπτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 143, Αθήνα, ΕΚΚΕ [<http://www.grsr.gr/index.php/ekke/article/view/2010>].
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (ΓΓΝΓ), 2012, «Μελέτη για την αποτύπωση της τρέχουσας κατάστασης του εθελοντισμού στην Ελλάδα», Αθήνα, ΓΓΝΓ, Κέδρος ΑΕ.
- Καραγιάννης Γ., 2008. «Κοινωνία και πολιτική στη μετεμφυλιακή Ελλάδα: Όψεις και διαστάσεις των συλλόγων στην περιοχή της πρωτεύουσας, 1949-1967», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 127Γ, σσ. 3-44.
- Μακρυδημήτρης Α., 2003. *Κράτος και κοινωνία των πολιτών*. Αθήνα, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Μαυρογορδάτος Δ., 2001. *Ομάδες πίεσης και δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Μποτετζάγιας Ι., 2003, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: Το ελληνικό πράσινο πείραμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σσ. 69-105.
- Μουζέλης Ν., Παγουλάτος Γ., 2003, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 22, σσ. 5-29.
- Παναγιωτίδου Ε., 1999, «Η κοινωνία των εθελοντών», *Ένωση Πολιτών για την Παρέμβαση*, σσ. 66-72.
- Παναγιωτοπούλου Ρ., Παπλιάκου Β., 2007, «Όψεις συγκρότησης του κοι-

- ωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, σσ. 219-267.
- Παπαδόπουλος Α., Φρατσέα Α.Μ., 2014, «Οι “άγνωστες” οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών: Κοινότητες και οργανώσεις μεταναστών στην Ελλάδα». *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 62-90.
- Σημίτη Μ., 2008, *Η κοινωνία πολιτών στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ.Ν. Σάκκουλας.
- Σημίτη Μ., 2002, «Κεντρικές και περιφερειακές Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις Η συγκρότηση ενός κοινωνικού δικτύου στη διεθνή κοινότητα», στο Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 73-90.
- Σημίτη Μ., 2014, «Κράτος και εθελοντικές οργανώσεις την περίοδο της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 36-61.
- Σκλιάς Π., 1998, *Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Θεωρητικές προσεγγίσεις*, Ελληνικό Κέντρο Πολιτικών Ερευνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Σκλιάς Π., Χουλιάρας Α., 2002, «Εισαγωγή: Η Γεωγραφία των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 13-28.
- Σκλιάς Π., 2002, «Η διεθνής πολιτική οικονομία και ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων στη Διεθνή Αναπτυξιακή Συνεργασία», στο Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 29-72.
- Στασινοπούλου Ο., 1997, «Ελληνικές εθελοντικές οργανώσεις: Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα Volmed-Hellas», Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Συρακούλης Κ., Αφουξενίδης Α. (επιμ.), 2008, *Η δυναμική και τα όρια της κοινωνίας πολιτών: Ζητήματα management σε Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις*, Αθήνα, Προπομπός.
- Σωτηρόπουλος Δ. (επιμ.), 2004, *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, Ποταμός.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2007, «Το κοινωνικό κεφάλαιο στην Ελλάδα σε συγκριτική προοπτική: σύντομη θεωρητική επισκόπηση και ανάλυση αποτελεσμάτων από την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική-Κοινωνία-Πολίτες. Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, σσ. 269-291.
- Σωτηρόπουλος Δ., 2014, «Το διπρόσωπο κεφάλι του Ιανού: Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα πριν και μετά την έναρξη της οικονομικής κρίσης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 11-35.
- Τραγάκη Α., 2014, «Δημογραφικές αλλαγές και κοινωνία πολιτών: αναζητώντας τη διασύνδεση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 42, σσ. 120-139.

Χουλιάρας Α., 2002. «Αναζητώντας τη χρυσή τομή: Η πολιτικοποίηση των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο Π. Σκληράς και Α. Χουλιάρας (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Αθήνα, Παπαζήσης, σσ. 91-110.

Ξενογλώσση

- Afouxenidis A., 2012. «The role of civil society organizations and of informal networks in combating discrimination», in D. Balourdos, A. Mouriki (eds), *Combating Discrimination in Greece*, Athens, National Centre for Social Research, pp. 169-180.
- Anheier H.K., 2004. *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*, London, Earthscan.
- Chambers S., Kymlicka W. (eds), 2002, *Alternative Conceptions of Civil Society*, New Jersey, Princeton University Press.
- Close D.H., 1999. «Environmental movements and the emergence of civil society in Greece», *Australian Journal of Politics and History*, 45(1), pp. 52-64.
- Corella B.S., Noon R.B., 2013, *Mapping Study of Civil Society Organisations in Israel*, European Commission.
- Dekker P., 2004. «The Netherlands. From private initiatives to non-profit hybrids and back?», in A. Evers and J. Laville (eds), *The Third Sector in Europe*, London, Edward Elgar, pp. 144-166.
- Diamond J., 2010. «Challenging the status quo: the role and place of Third Sector organizations», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30 (1/2), pp. 8-16.
- European Commission, 2012, «Mappings and civil society assessments: A study of past, present and future trends», *EuropeAid Development and Cooperation Directorate-General*, Luxembourg, Publication Office of the European Union.
- Fowler A., 2002, «Mapping Civil Society: Facing Problems of Research Bias and Operational Complexity», *Civicus Panel on The Civil Society Index*.
- Frangonikolopoulos C., 2014, «Politics, the media and NGOs: The Greek experience», in *Perspectives on European Politics and Society*, 15(4), pp. 606-619.
- Garton J., 2009, *The Regulation of Organised Civil Society*, Oxford and Portland, Hart Publishing.
- Glasius M., Lewis D. and Seckinelgin H. (eds), 2004, *Exploring Civil Society, Political and Cultural Contexts*, New York, Routledge.
- Hodgson L., 2004. «Manufactured civil society: counting the cost», *Critical Social Policy*, 24 (2), pp. 139-164.
- Howell J., Pearce J., 2002, *Civil Society and Development. A Critical Exploration*, Colorado, Rienner.
- Huliaras A., 2014. «The dynamics of civil society in Greece: Creating civic engagement from the top», *The Jean Monnet Papers on Political Economy*, University of Peloponnese.
- Jackson M., 2010. «Matching rhetoric with reality. The challenge for third sector involvement in local governance», *International Journal of Sociology and Social Policy*, 30 (1/2), pp. 17-31.

- Kaldor M., 2003. *Global Civil Society. An Answer to War*, Cambridge. Polity Press.
- Kaviraj S., Khilnani S. (eds), 2001. *Civil Society, History and Possibilities*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Keane J. (ed.), 1988. *Civil Society and the State*, London, Verso.
- Maglaras V., 2013. «Consent and submission: Aspects of Gramsci's theory on political and civil society», *Sage Open*, pp. 1-8.
- McDuaie-Ra D., 2009. *Civil Society, Democratization and the Search for Human Security: The Politics of the Environment, Gender, and Identity in Northeast India*. New York, Nova Science Publishers.
- Mercer C., 2002. «NGOs, civil society and democratization: a critical review of literature», *Progress in Development Studies*, 2(1), pp. 5-22.
- Muhumuza J., 2009. *Mapping of Civil Society Organizations (CSOs) involved in Conflict Prevention, Management and Resolution (CPMR) work in the Ugandan-side of the Karamoja Cluster*. CEWARN/IGAD, Addis Ababa.
- Pagoulatos G., Kastritis P., 2013. «Theorizing and assessing civil society: A view of approaches», *The Jean Monnet Papers on Political Economy*. The University of the Peloponnese.
- Polyzoidis P., 2009. «Nonprofit Organizations and human services in Greece: The Residual Segment of a Weak Sector», *Voluntas*, 20, pp. 188-206.
- Sotiropoulos D., 2014. «Civil society in Greece in the wake of the economic crisis», Hellenic Foundation for European and Foreign Policy and Konrad Adenauer Stiftung.

Alex Afouxenidis

Civil society in times of crisis

SUMMARY

The paper presents some of the evidence of a longitudinal study of civil society in contemporary Greece. Various types of civil society organizations (CSOs) are presented according to their corresponding thematic area, while NGOs are looked upon separately. Emphasis is given to CSOs which sprung during the current prolonged social and economic crisis. Taking into consideration that the concept of «civil society», or, as it is sometimes called, «the third sector», is a highly contested one, this chapter aims at empirically coding and systematizing the sector, leaving the possibilities open for further research and study.

Keywords: civil society, CSOs, NGOs, third sector, volunteer organizations